

TÜRK DEBİYATI TARİHİ

1

Editörler

Talât Sait Halman (Genel editör)

Osman Horata (Genel editör yardımcısı)

Yakup Çelik

Nurettin Demir

Mehmet Kalpaklı

Ramazan Korkmaz

M. Öcal Oğuz

© T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü
3106-1

Kültür eserleri dizisi: 403

ISBN 978-975-17-3292-7 (takım)

ISBN 978-975-17-3293-4 (1.cilt)

www.kulturturizm.gov.tr

e-posta: yayimlar@kulturturizm.gov.tr

Türk edebiyatı tarihi / Editörler Talat Sait Halman ... [v.b.] -2.bek.
- Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007.

...c.<1> ; 24 cm. - (Kültür ve Turizm Bakanlığı
yayımları ; 3106-1. Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü
kültür eserleri dizisi ; 403)
ISBN 978-975-17-3292-7 (tk.)
ISBN 978-975-17-3293-4 (1.c.)

I. Halman, Talat Sait. II. Seriler.

810.09

Editörler

Talat Sait Halman (Genel editör)
Osman Horata (Genel editör yardımcısı)
Yakup Çelik
Nurettin Demir
Mehmet Kalpaklı
Ramazan Korkmaz
M. Öcal Oğuz

Kitap tasarımı
Ersu Pekin

Yazım-düzeltilme
Süer Eker
Beyhan Uygun Aytemiz

Yazışma
Rumeysa Çavuş
Demet Güzelsoy Chafra

Baskı
Mas Matbaacılık A.Ş.
Hamidiye Mahallesi Soğuksu Caddesi
No: 3 34408 Kağıthane, İstanbul
Tel: 0212 294 10 00
e-posta: info@masmat.com.tr

Özel teşekkürler

Yazıların incelenmesinde hakem olarak katkıda bulunan öğretim üyelerine; kaynakların ve alıntılarının kontrolünü titizlikle gerçekleştiren Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü öğrencileri Alphan Akgül, M. Sıla Arlı, Yalçın Armağan, Günil Özlem Ayaydın-Cebe, Fırat Caner, Murat Cankara, Hülya Dünder, Tuba İsen-Durmuş, İrfan Karakoç, Sevim Kebeli, Nilay Özer, Ali Serdar, Reyhan Tutumlu, Seda Uyanık'a; Türk Edebiyatı Kronolojisini hazırlayan Firdevs Canbaz ve Emine Tuğcu'ya; yazışma ve düzeltmelerdeki katkıları için Ceyda Akpolat, Ela Şengündüz, Seçil Aybay Biyıklı, Songül Sezen ve Çiğdem Gürbüzler, Murat Kazancı ve Fazilet Çöplüoğlu'na teşekkürler...

Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 2.baskı
2000 adet

Basım yeri, tarihi
İstanbul, 2007

Edip Ahmet Yüknekî, "Atebetü'l-Hakayık" (XII. yüzyıl)

Nurettin Demir

DİVANÜ LUGÂTİ'T-TÜRK ve *Kutadgu Bilig*'den sonra Karahanlı Türkçesinin üçüncü büyük eseri sayılan *Atebetü'l-Hakayık*, Yüknekli Edip Ahmet'in 13 bölümden oluşan, kırkı beyit, yüz biri dörtlük olmak üzere 484 mısralık eseridir. 12.-13. yüzyılda yazılmış olduğu tahmin edilmekle birlikte, ne zaman ve nerede yazıldığı kesin olarak belirlenemeyen eser, Muhammed Dâd İspeh-sâlâr Beg'e sunulmuştur. Çeşitli yayınlarda adı *Hibetü'l-Hakayık*, *Aybetü'l-Hakayık*, *Abdetü'l-Hakayık*, *Atebtü'l-Hakayık* gibi farklı biçimlerde geçse de eser *Atebetü'l-Hakayık* olarak tanınmaktadır. Asıl metnin sonunda ikisi birer dörtlükten, üçüncüsü on beyitten oluşan, takdim niteliğinde üç ek vardır. Bu eklerle *Atebetü'l-Hakayık*, 512 mısraya ulaşır.

Türk dünyasında şöhreti 15. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş olan *Atebetü'l-Hakayık* şairi, kendini eserin 469. beyitinde "Edip Ahmet adım" diye tanıtmaktadır. Arapça ve Farsça bildiğini ve İslamî ilimleri öğrenmiş olduğunu tahmin edebileceğimiz şairin adının beklendiği diğer durumlarda da isimden çok bir unvan olma ihtimali bulunan "Edip" geçmektedir (bk. Arat 1992: 4). Ancak gerek metinden gerekse kaynaklardan Edip Ahmet hakkında çok az bilgi edinilmektedir. Metne eklenmiş olan yazarı belirsiz ilk dörtlükte, Edip Ahmet'in gözünün anadan doğma kör olduğu, eseri 14 bap hâlinde yazdığı (bap sayısındaki bu farklı bilgi hakkında bk. Arat 1992: 14) ve bu eserin en az altın yüklü bir file benzetilebileceği söylenir. Emir Seyfettin'e ait ikinci dörtlükten de yazarın "edipler edibi ve fazıllar başı" olduğunu öğreniyoruz. Emir Arslan Hoca Tarhan tarafından yapılan ekte ise Edip Ahmet'in Yüknekli, babasının adının Mahmut Yüknekî olduğu bilgisi vardır. Edip Ahmet'le ilgili verilerin yetersiz oluşunu, Arat, eserin yeniden düzenlendiği tarihte artık yazarın adı ve hayatı hakkında sağlam bilgi kalmadığı, hatta eserinin adının bile tereddütlü olduğu şeklinde yorumlar (1992: 7). Ayrıca Ali Şir Nevayi, *Nesayi-*

mü'l-Mahabbe'de "Türk ilinden" olması ve gözünün anadan doğma kör olması gibi yukarıdakilerle örtüşen bilgiler yanında, Edip Ahmet hakkında garip şeyler anlatıldığı, son derece zeki bir zahit olduğu, Bağdat civarında yaşadığı, İmam Azam'ın talebesi olduğu, Türkçe vaaz ve öğüt niteliğinde manzumeler söylediği, hikmet ve nüktelerinin Türk ülkelerinin çoğunda yayılmış bulunduğu gibi bilgiler kaydederek, ona ait olduğu sanılan iki beyit verir (Eraslan 1979: 390-391). Ancak Edip Ahmet'in İmam-ı Azam'ın öğrencisi olması mümkün değildir; bu olsa olsa onun Hanefî mezhebinden olduğu şeklinde değerlendirilebilir (bk. Ercilasun 2004: 336). Nevayî'nin verdiği bilgiler, Edip Ahmet'in hayat hikâyesinin o dönemde artık gerçeklere dayanmaktan çıkarak kısmen efsaneleştiğini gösterir.

Edip Ahmet'in hayatı gibi, eserini sunduğu Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg'in kim olduğu, nerede hüküm sürdüğü ve yazarla ilişkisi hakkında da güvenilir bilgiler yoktur (ayrıntılar için bk. Arat 1992: 7-8). Semerkant nüshasında kendisinden "emîre-l a'zam meliki't-türkî ve'l-'acem" (Türk ve Acem hükümdarı yüce emir) olarak söz edilir. Arat, metnin 80. mısrasında geçen havadarlık kelimesini Edip Ahmet ile Muhammed Dâd İspehsâlâr arasındaki ilişkiyi açıklamak için yorumlamaya çalışmış, kelimeye "taaftarlık, muhabbet" anlamını vermiş, geçtiği mısrayı da bu şekilde anlamlandırmıştır. Ama sonuç olarak bu yönde kesin bir şey söylenemeyeceğine de işaret etmiştir. Ercilasun, Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg'i ve Edip Ahmet'i 12. ve 13. yüzyıllarda aramız gerektiğini belirterek, tarihî kaynakların yardımıyla, bu yüzyıllarda metinde geçen Türk ve Acem ülkelerinin meliki unvanını hak edebilecek, her ikisi de Horasan'ı hâkimiyetleri altında bulundurmuş iki Muhammed olduğuna işaret eder. Bunlardan biri Sultan Sançar'ın Batı Karahanlı tahtına oturttuğu, 1102-1130 yılları arasında Semerkant'ta hüküm sürmüş olan yeğeni Arslan Han İkinci Muhammed bin Süleyman'dır. Öteki ise 1200-1220 yıllarında Gürgenç'te hüküm süren Harzemşah hükümdarı Sultan Alâettin Muhammet'dir. Ercilasun, kaynaklarda Semerkant civarında olduğu belirtilen Agnak /Yagnak imlâlı şehrin, Edip Ahmet'in babası Mahmut'un yaşadığı Yüknük /Yügnek şehri ile aynı olması durumunda, Edip Ahmet'in Semerkant'ta yahut da oraya yakın bir yerde yaşadığının tahmin edilebileceğine işaret eder. Ayrıca Selçuklu hükümdarı Sançar'ın yeğeni olması dolayısıyla melik unvanının 1102-1130 yılları arasında Semerkant'ta hüküm süren Muhammed bin Süleyman'a daha uygun düşeceğinin aşıkardığını belirtir ve eserin sunulduğu Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg'in, Muhammed bin Süleyman olduğunu düşündüğünü yazar (2004: 333). Bu bilgi doğru ise *Atebetü'l-Hakayık*, 12. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olmalıdır.

Atebetü'l-Hakayık'ı bilim dünyasına ilk olarak Necip Asım tanıtmıştır (1906). Aynı araştırmacı daha sonra biri tıpkıbasım, diğeri metin, tercüme ve açıklamalar olmak üzere iki bölüm hâlinde, eserin tamamını yayımlamıştır (1918). Bu yayınlar, zamanında epeyce tartışmaya konu olmuş iseler de içer-

dikleri yanlışlar nedeniyle günümüzde sadece tarihî değer taşırlar. Necip Asım'ın yayınlarından sonra *Atebetü'l-Hakayık* hakkında, büyük bir bölümü bugün sadece tarihî değer taşıyan çok sayıda çalışma yapılmış, Deny (1928), Kowalski (1928) gibi dönemin tanınmış bilim adamları bu metinle ilgilenmiş, özellikle Köprülü çalışmalarıyla eser hakkında çok sayıda bilginin gün ışığına çıkmasını sağlamıştır. Köprülü, daha önce değişik yerlerde basılan konuyla ilgili makalelerinin beşini 1934 yayımlamış olduğu kitapta bir araya getirmiştir (Köprülüzade 1934: 45-112; 1981: 173-178, araştırmaların tarihi için bk. Köprülüzade 1934: 91-112, Arat 1992: 2 vd.). Karahanlı Türkçesi dönemi metinleri üzerine önemli çalışmalara imza atmış olan Arat, 1951 (2. bs.: 1992) yılında *Atebetü'l-Hakayık*'ın yazarı, sunulduğu beyle ilgili bilgiler, eserin bölümleri ve başlıkları, tarihi seyri, nüshaları hakkında ayrıntılı bilgilerin yer aldığı bir giriş, metin ve ilave parçalar, çeviri, notlar ve açıklamalar, dizin ve mevcut nüshaların tıpkıbasımlarından oluşan meşhur kitabını yayımlamıştır. Arat çalışmasında ulaşılabildiği durumdaki nüsha ve kaynakların hepsini kullanmıştır. *Atebetü'l-Hakayık* hakkında bugüne kadar yapılmış en önemli çalışma, değerinden bir şey kaybetmemiş olan bu yayındır.

Atebetü'l-Hakayık'ın yazılışından oldukça geç bir tarihte, 15. yüzyılda düzenlenmiş, biri tam olmayan dört nüshası bilinmektedir. Bunların en eski tarihli- si 1444'te Semerkant'ta, Arslan Hoca Tarhan'ın yakın ilgisi ile düzenlenmiş olan Semerkant nüshasıdır. Devrin tanınmış hattatlarından Zeynelabidin'in elinden çıkmış olan Uygur harfli bu nüsha, Ayasofya kütüphanesi No. 4012'de kayıtlıdır. Nüshanın ne zaman ve hangi yolla İstanbul'a geldiği ise bilinmemektedir. Mevcut nüshaların en iyisidir. Eserin doğru adını ve kime sunulduğunu göstermesi açısından da ayrı bir değer taşır. Semerkant nüshasını bir müddet elinde bulundurduğu tahmin edilen Şeyhzade Abdürrezak Bahşı tarafından 1480 yılında İstanbul'da istinsah edilmiş olan Ayasofya nüshası da önemlidir. Bu nüshada Uygur harfli mısraların altında Arap harfli biçimleri de yer almaktadır. Arap harfli Topkapı Müzesi nüshası, Fatih veya 2. Bayezit döneminde, İstanbul'da istinsah edilmiş olmalıdır. Ankara Seyit Ali nüshası ise Arap harflidir; metin baştan, ortadan ve sondan eksiktir. Ayrıca Arat, Maarif Kütüphanesinde bulunan bir mecmua ile Berlin'de Prusya İlimler Akademisinde Uygur metinleri arasında *Atebetü'l-Hakayık*'a ait olduğu düşünülen iki parça bulunduğundan söz etmektedir (ayrıntılar için bk. Arat 1992: 20-39).

Atebetü'l-Hakayık, toplam 13 bölümden oluşur. Arat'a göre bu bölümlerle sonradan ortaya çıkmıştır. 2. ve 3. bölüm dışındakilerin başlığı Arapçadır. Metin Türkçe yazılmış olduğu hâlde bölüm başlıklarının Arapça olması, bunların metne sonradan, büyük bir ihtimalle metnin düzenlenmesi sırasında eklenmiş olduğunu düşündürmektedir. Giriş niteliğindeki Tanrının methi, peygamberin methi, dört halifenin methi, büyük emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg'in methi ve kitabın yazılması ile ilgili beş bölümden sonra, eser bilginin faydası ve bilgisizliğin zararları, diline hâkim olma, dünyanın döne-

liği, cömertliğin methi ve cimriliğin yerilmesi, tevazu ve kibir, harislik, kerem, yumuşak huyluluk ve diğer iyilikler bölümleriyle devam eder. Son bölümün konusu ise zamanenin bozukluğudur.

Atebetü'l-Hakayık, aruzun *Kutadgu Bilig*'de de gördüğümüz, Şehname vezni olarak bilinen *feülün, feülün, feülün, feül* kalıbıyla yazılmıştır. Metnin ilk üç bölümü kendi aralarında gazel; IV. ve V. bölümler ise ayrı ayrı gazel tarzında kafiyeleşmiştir. Asıl metni oluşturan dokuz bölümlük kısım, aynı vezinde, ilâve kısımlar için de geçerli olan *aaba, ccdc, eefe* şeklinde kafiyeleşmiş dörtlüklerden oluşmaktadır; ancak dörtlüklerde eski Türk şiirinde daha yaygın olan dize başı kafiyesinin de çok sayıda örneğine rastlanmaktadır. Metnin dörtlüklerle yazılması, *Atebetü'l-Hakayık*'ın *Kutadgu Bilig*'den önceki bir tarihe ait olduğu yorumlarına da neden olmuş, ancak dilinde Arapça ve Farsça kelimelerin çokluğu ile aynı şekilde aruz vezni ve dörtlüklerle yazılmış eserlere XII. yüzyıldan sonra da rastlanması nedeniyle bu varsayım kabul görmemiştir (bk. Köprülüzade 1934: 104). Ayrıca bu veznin on birli hece veznine benzerliği de tartışmalarda söz konusu edilmiş, Köprülü bu durumu da aruzla yazılan ilk eserlerde hece veznine yakın kalıpların tercih edilmiş olması ile açıklamıştır (Köprülüzade 1934: 104).

Karahanlı dönemi şiiri hakkında ayrıntılı çalışmalar yapmış olan Tekin, dönemin manzum eserlerini halk şiiri ve aydın zümre şiiri olarak ikiye ayırır ve *Atebetü'l-Hakayık*'ı aydın zümre şiiri örnekleri arasında sayar. Millî ölçü olan hece vezni ve yine millî nazım birimi olan dörtlüklerle yazılıp konu olarak da İslamın etkisi dışında kalan halk şiirine karşılık, aydın zümre şiirinin İslami (Arap-Fars) ölçü birimi olan aruz ve genellikle yine İslami nazım birimi olan beyitlerle yazıldığını belirtir (Tekin 1986: 81-82). Başlarında aruzla yazılmış beyitler yer alırken, ana bölümün dörtlüklerle ama hece yerine aruz vezniyle yazılması geleneksel Türk şiiri ile Arap-Fars geleneğinin dikkat çekici bir sentezini oluşturur.

Metin, vezin ve kafiye bakımından kusurludur. İmale ve zihafklar çoktur. Aruzla yeni yeni Türkçe metinler yazılmaya başlandığı için, Köprülü'nün deyişiyle vezindeki "bu kusur ve iptidailik [...] Edip Ahmet'e değil, dilin ve nazım tekniğinin umumî tekâmülüne aittir" (Köprülü 1934: 104). Tam ve yarım kafiye yanarda bazen yakın seslerin de kafiye olarak kullanıldığı, yer yer redifle yetinildiği de görülmektedir. Arat'a göre duraklardaki kusurlar ve kafiyelelerdeki tekrarların bir kısmının müstensihlere ait olduğu düşünülürse, Edip Ahmet'in nazım tekniğinde başarılı olduğu söylenebilir (1992: 10).

Atebetü'l-Hakayık bir ahlak kitabıdır. Bu amaçla eserde Müslüman Türklerin kültür anlayışı çerçevesinde bireylerin ahlaki eğitimini amaçlayan kurallar dönemi için anlaşılır bir Türkçe ile manzum olarak verilmiştir. Caferoğlu, "Konu, yapı, gaye ve en önemlisi şive bakımından tamamıyla *Kutadgu Bilig*, sofiyâne karakteri ile de Ahmet Yesevî etkisi altında kalan *Atebetü'l-Hakayık* devri için geniş bir yayılım sahası bulmuş, yerine göre, başka başka adlar almıştır" der (1984: 75).

Eserde, bilgi ve dil hakkında yer alan görüşlerle *Kutadgu Bilig*'dekiler arasında büyük paralellikler vardır. Ancak sanat değeri bakımından *Kutadgu Bilig*'deki zenginlik *Atebetü'l-Hakayık*'ta görülmez. Zaman zaman amaçları örtüşen Yusuf Has Hacip ile Edip Ahmet'i şair ve düşünce adamı olarak karşılaştırmaya imkân yoktur. "Edib Ahmed'in umûmiyetle kuru, en mütevâzı duygu parıltılarından uzak, kendi işini bilen ve vazife-şinâs bir ahlâk hocası gibi, mâlûm bir programı sonuna kadar takrir eden sert ve bir dereceye kadar kaba ve cansız bir ifâde tarzı kullanması, ne fazla şahsî mukayeselere yer ayırıyor ve ne de okuyucularda bunun canlanmasına imkan bırakıyor" (Arat 1992: 6). Sonuçta sanat değeri yüksek bir metin değil, bir ahlak kitabı ortaya koymuş olan Edip Ahmet'in amacının, eserdeki konuları her okuyanın kolayca anlayıp akılda tutabileceği bir biçimde açık bir dille ve manzum olarak ortaya koymak olduğu düşünülürse, bu işi mükemmel bir şekilde başardığı söylenebilir (bk. Arat 1992: 8). Edip Ahmet'ten ve eserinden sonraki dönemlerde takdirle bahsedilmesi bir yana, *Atebetü'l-Hakayık*'ın 15. yüzyılın ilk yarısında Semerkant'ta, ikinci yarısında ise İstanbul'da yeniden düzenlenmiş olması, onun bir dönem var olan genel itibarının göstergesi olarak kabul edilebilir.

Eserde Türkçe olarak dile getirilen düşünce ve görüşler, zaman zaman ayet, hadis veya başka Arapça beyitlerle belgelenmiştir. Arat, neşrinde bunlar dipnotlarda gösterilmiştir.

Edip Ahmet "Anın uş çıkardım bu türki kitap" (478. mısra) diyerek eserini Türkçe yazdığını belirtir. Metne ekleme yapan Arslan Hoca Tarhan, açıklama yaparak eserin "Kaşgar dili" ile yazıldığını belirtir. Bu terimle döneminin Karahanlı Türkçesi kastediliyor olmalıdır (Ercilasun 2004: 334). Gerçi Arslan Hoca Tarhan esere yaptığı eklemede aynı zamanda, Kaşgar dilini bilen herkesin edibin ne söylediğini anlayacağından; birçok kişinin edibin sözünü anlayamadıkları için üzüldüğünden veya Edip Ahmet'in sözüne yanlış anlam vererek halk arasında utanılacak duruma düştüklerinden söz eder. Bunlardan eserin düzenlendiği dönemde artık herkesçe anlaşılır durumda olmaktan çıktığı sonucuna varabiliriz. Arat, eseri daha sonra tanzim edenlerin eserin dili hakkında birtakım tasarruflarda bulunmuş olabileceği görüşündedir (1992: 16). Caferoğlu da mevcut nüshalardaki şive özelliklerinin asıl nüshayı temsil etmediği, araştırmalarda karakteristik dil unsurları olarak üzerinde durulan ek ve kelimelerin ise, daha çok istinsah edildikleri dönemin malı oldukları görüşündedir (Caferoğlu 1984: 78). *Atebetü'l-Hakayık*'ın dilinde dikkat çeken bir başka husus da *Kutadgu Bilig*'e göre çok daha fazla Arapça ve Farsça kelime içermesidir.

Bu yazıda sıkça atıfta bulunduğumuz Arat yayınından sonra, dil ve kültür tarihi açısından önem taşıyan *'Atabetü'l-Hakayık* hakkında, bu yayını aşan bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Metnin, özellikle nerede yazıldığı, yazarının hayatı, sunulduğu kişi gibi konuları hâlâ aydınlatılmayı beklemektedir.

Kaynakça

- Arat, Reşit Rahmeti (1992), *Edib Ahmed Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, 2. bs. Ankara: TDK Yay.
- Âsım, Necip (1918), *Hibetü'l-hakayık*, İstanbul.
- Balhasan-Oghlou, N.-A. (1906), "Une texte ouïgour du XIIe siècle", *Keleti Szemle* VII: 257-279.
- Caferoğlu, Ahmet (1984), *Türk Dili Tarihi*, 2. C., İstanbul: Enderun.
- Deny, Jean (1925), "A propos d'un traité de moral turc en écriture ouïgoure", *Revue du Monde Musulman*, LX: 189-234.
- Eraslan, Kemal (1979), *Ali Şir Nevâyi. Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâymî'l-Fütüvve*, İstanbul: İÜ EF Yay.
- Ercilasun, Ahmet B. (2004), *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay.
- Kowalski, T. (1928), "Hibat-ul-Haqa'iq", *TM*, II: 546-549.
- Köprülü, M. Fuad (1981), *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yay.
- Köprülüzade, M. Fuad (1934), *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- Tekin, Talât (1986), "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri". *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I* (Eski Türk Şiiri), 409: 81-157.
- Tekin, Talât (1989), *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, Ankara: TDK Yay.